



Laura Roscam Abbing MA



Lutherse kerkinterieurs in Nederland
Over rozen & zwanen

ALLE FOTO'S: RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED (RCE).

De lutherse kerkgemeenschap in Nederland heeft een duidelijke eigen identiteit met invloeden uit Duitsland, uit het katholicisme en uit het protestantisme. Dit komt vooral tot uiting in de lutherse kerkinterieurs en inboedels. Door het opgaan in de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), door de terugloop van kerkleden en door de soepele houding van de lutheranen dreigt het aantal nog in gebruik zijnde lutherse kerkgebouwen snel af te nemen. Unieke kerkinterieurs en inboedels dreigen daardoor uiteen te vallen of in het ergste geval verloren te gaan. Daarmee verdwijnt een bijzonder stukje Nederlands erfgoed. Meer kennis over en waardering voor het eigene van de lutherse traditie en haar erfgoed is noodzakelijk om er iets van te kunnen behouden.

Onopvallend van buiten en rijk van binnen

De lutherse gemeenschap is een relatief kleine, overzichtelijke kerkgemeenschap, die een duidelijke eigen identiteit heeft. Door de terugloop van het aantal leden wordt het voor veel plaatselijke gemeenschappen steeds moeilijker om hun kerkgebouw te bekostigen. Een aantal lutherse kerken wordt daardoor in het voortbestaan bedreigd.

De ontwikkeling van de lutherse kerkenbouw in Nederland heeft veel te maken met de Duitse oorsprong, de aanpassingen aan Nederlandse maatstaven en de behoefte aan pracht en praal. Vaak is aan het exterieur, op een zwaantje op het dak na, niet te zien dat het om een lutherse kerk gaat. De lutherse kerken mochten in Nederland tot in de zeventiende eeuw niet teveel opvallen in het straatbeeld. Het gebouw stond meestal iets terug van de rooilijn en het uiterlijk van het exterieur was sober. De vormentaal volgde de heersende bouwstijl en verschilde per regio of streek, een typerend gevelbeeld werd niet ontwikkeld. Pas vanaf de late zeventiende eeuw kwam hierin enige verandering toen enkele representatieve kerken werden gebouwd.

De lutheranen konden zich echter wel uitleven in hun voor de buitenwereld onzichtbare kerkinterieurs. Zij ontwikkelden een eigen beeldtaal en inrichting, waarin ze invloeden uit het Duitse lutherse geloof, uit andere protestantse geloven en (een enkele maal) uit het rooms-katholieke geloof met elkaar combineerden. Met name de kerkinterieurs en de inboedels kunnen daarom gezien worden als uniek Nederlands erfgoed. Het is van belang om de integrale erfgoedwaarde van de lutherse kerkgebouwen in beeld te krijgen, om zo te voorkomen dat belangrijk cultureel erfgoed verloren gaat. Een aantal kerkgebouwen is Rijksmonument en valt daardoor onder de bescherming van de Monumentenwet (1988). Dat betreft alleen de vaste oftewel de onroerende



◀ 1 – In de kerk in Ede is het kruismotief veelvuldig verwerkt.

2 – Martin Luther, de grondlegger van het lutherse geloof.

delen van het gebouw. Of deze zich aan de binnen- of buitenzijde van het gebouw bevinden maakt daarbij geen verschil. De roerende voorwerpen, waaronder de objecten die nodig zijn voor de eredienst, zijn daarentegen niet beschermd. Verandering aan of verspreiding van deze onderdelen kan daarom gemakkelijk plaatsvinden, met als gevolg dat de lutherse kerkinterieurs in Nederland hun rijkdom verliezen en door de kerksluitingen zelfs grotendeels dreigen te verdwijnen.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft onlangs door de auteur laten onderzoeken hoe het gesteld is met deze interieurs en de bijbehorende roerende goederen. Daartoe zijn de interieurs geanalyseerd en de karakteristieke roerende en onroerende zaken in beeld gebracht.¹

Om een goed uitgangspunt te hebben werd als eerste een inventarisatie van alle lutherse kerken in Nederland gemaakt. Van zes nog in gebruik zijnde kerken, representatief voor verschillende bouwperiodes en verspreid over het land, is vervolgens een beschrijving en analyse van het interieur en de inboedel gemaakt.² In dit artikel wordt een beeld gegeven van de lutherse kerken in Nederland in het algemeen en wordt het eigene en unieke van het Nederlandse lutherse kerkinterieur beschreven.

Lutherse kerken verspreid in Nederland

Het aantal lutherse kerkgebouwen in Nederland dat nog in gebruik is, is de laatste jaren sterk afgenomen.³ Dit aantal beperkt zich tot 82 stuks, waarvan veertig rijksmonumenten. 57 zijn er oorspronkelijk gebouwd als lutherse kerk. Van die 57 zijn er 38 nog als zodanig in gebruik. Op Drenthe na, staan in elke provincie lutherse kerken. Noord-Holland is het rijkst vertegenwoordigd met 23 stuks, waarvan er nog veertien als kerk functioneren.

De van oorsprong lutherse kerken in Nederland, die nog altijd als zodanig in gebruik zijn, dateren van de zeventiende tot en met de twintigste eeuw en zijn nagenoeg gelijk verdeeld over deze bouwperiode. Het lutherse geloof kent sinds haar opkomst een continuüm, het was altijd een relatief kleine maar wel stabiele geloofsgemeenschap. De meeste zeventiende- en achttiende-eeuwse kerken zijn rijksmonumenten; vele negentiende- en twintigste-eeuwse kerken niet. Ook deze niet beschermde kerken zijn bewaard en in gebruik gebleven. Dit toont zowel de waardering voor oude en nieuwe lutherse kerkgebouwen als de twintigste-eeuwse behoefte aan nieuwe kerkgebouwen.

Van de 19 kerken die niet meer bij de lutherse gemeente in gebruik zijn, maar wel als lutherse kerk gebouwd waren, zijn de meeste bij een

andere geloofsgemeente in gebruik. Het samengaan van verschillende protestantse geloofsrichtingen binnen de Protestantse Kerk in Nederland is een verklaring hiervoor. De kerken die een geheel andere functie kregen, werden vaak verbouwd tot cultureel centrum (Breda, Den Haag), woning (Den Helder, Harlingen) en zelfs café (Arnhem). Tien van de van oorsprong lutherse kerken die niet meer als kerk worden gebruikt zijn rijksmonument. De achttiende-eeuwse kerken in Groede en Vaals functioneren als cultureel centrum en museum. De kerk aan het Spui in Amsterdam wordt nu, samen met de kerkelijke gemeente, doordeweeks gebruikt als aula van de universiteit en als cultureel centrum. Enkele andere van oorsprong lutherse kerken zijn nu in gebruik bij uiteenlopende christelijke kerkgemeenschappen en een enkeling is zelfs in gebruik als moskee (Deventer).

Andersom zijn er ook lutherse kerken die van oorsprong door een andere geloofsgemeenschap werden gebruikt, doorgaans door protestanten, maar ook door rooms-katholieken. Een kerk die voor de belijdenis van een bepaald geloof is gebouwd, blijkt relatief gemakkelijk gebruikt te kunnen worden door een andere geloofsgemeenschap. Tevens zijn er kerken met een geheel andere ontstaansgeschiedenis dan als kerk: sommige dienden oorspronkelijk als woonhuis, fabriek of gasthuis.

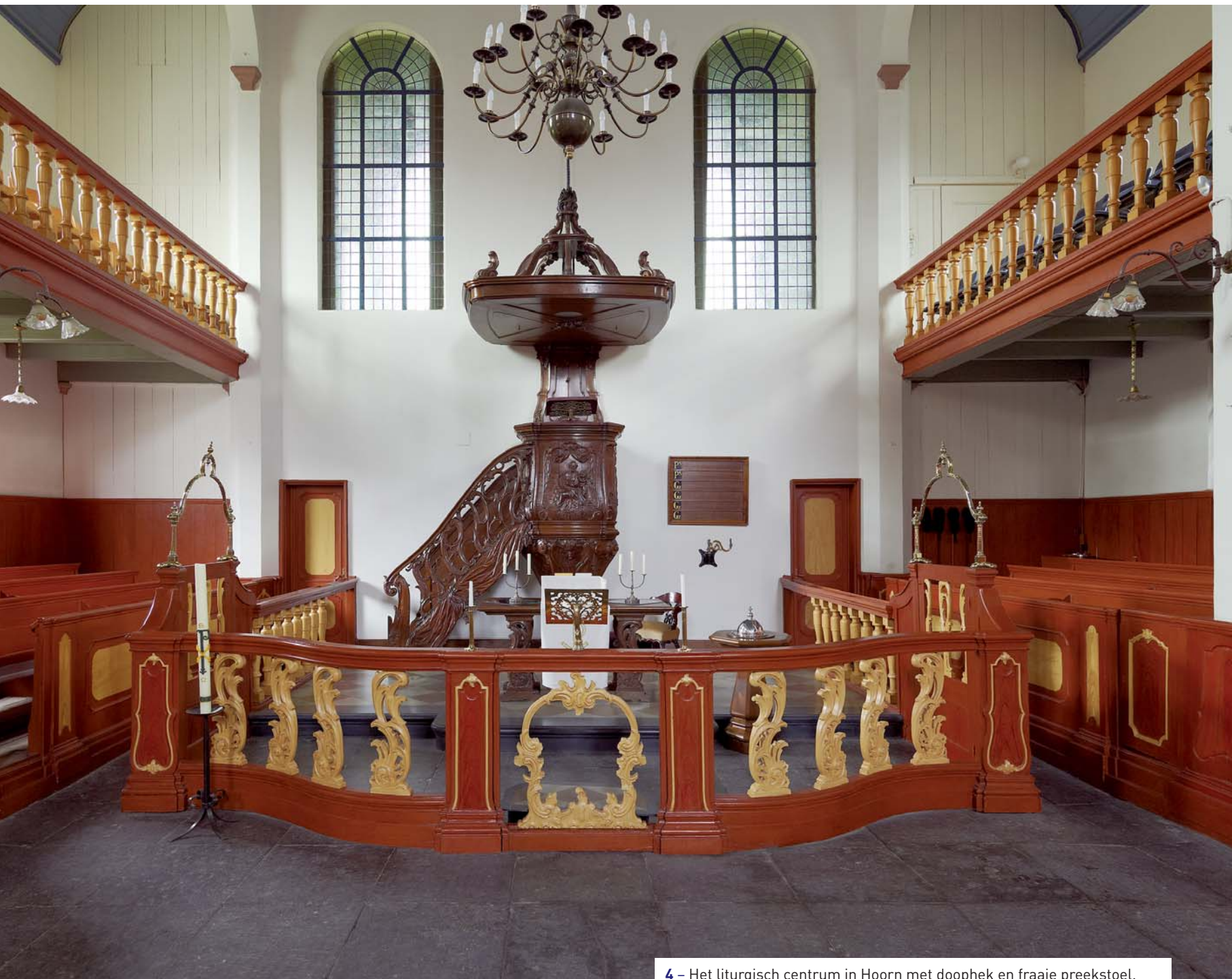
De oorsprong van de lutherse kerkgemeenschap

Martin Luther, de grondlegger en naamgever van het lutherse geloof, leefde van 1483 tot 1546 in Duitsland. Hij begon als Augustijner monnik (1506) en ontwikkelde zich tot hoogleraar moraaltheologie aan de universiteit van Wittenberg (1508). De publicatie op 31 oktober 1517 van zijn academische stellingen tegen de handel in aflaten van de katholieke kerk is het symbolische begin van het protestantisme. In 1521 werd Luther geëxcommuniceerd door paus Leo X. Toen Luther blijvend aandacht vroeg voor hervormingen en een concilie, werd hij ook door vele vorsten in Duitsland vervolgd. Keurvorst Frederik III van Saksen verleende hem echter gastvrijheid op het slot Wartburg, waar Luther de eerste Duitse vertaling van de Nieuwe Testament, de 'Lutherbijbel' vervaardigde, op basis van de verbeterde Latijnse vertaling van Erasmus.⁴

Martin Luther keerde zich tegen de aflatverkoop en tegen de pracht en praal van de katholieke kerk. Verder verwierp hij de theologie die alleen op traditie berustte en legde hij de nadruk op het persoonlijk verstaan van Gods Woord. Bij de hervorming van de eredienst benadrukte hij de waarde van de prediking, de



3 – De wijnkan en drinkbekers uit Monnickendam zijn gedecoreerd met het Lam Gods.



4 – Het liturgisch centrum in Hoorn met doophek en fraaie preekstoel. In de balusters van de preekstoel is het woord 'Luther' verwerkt.

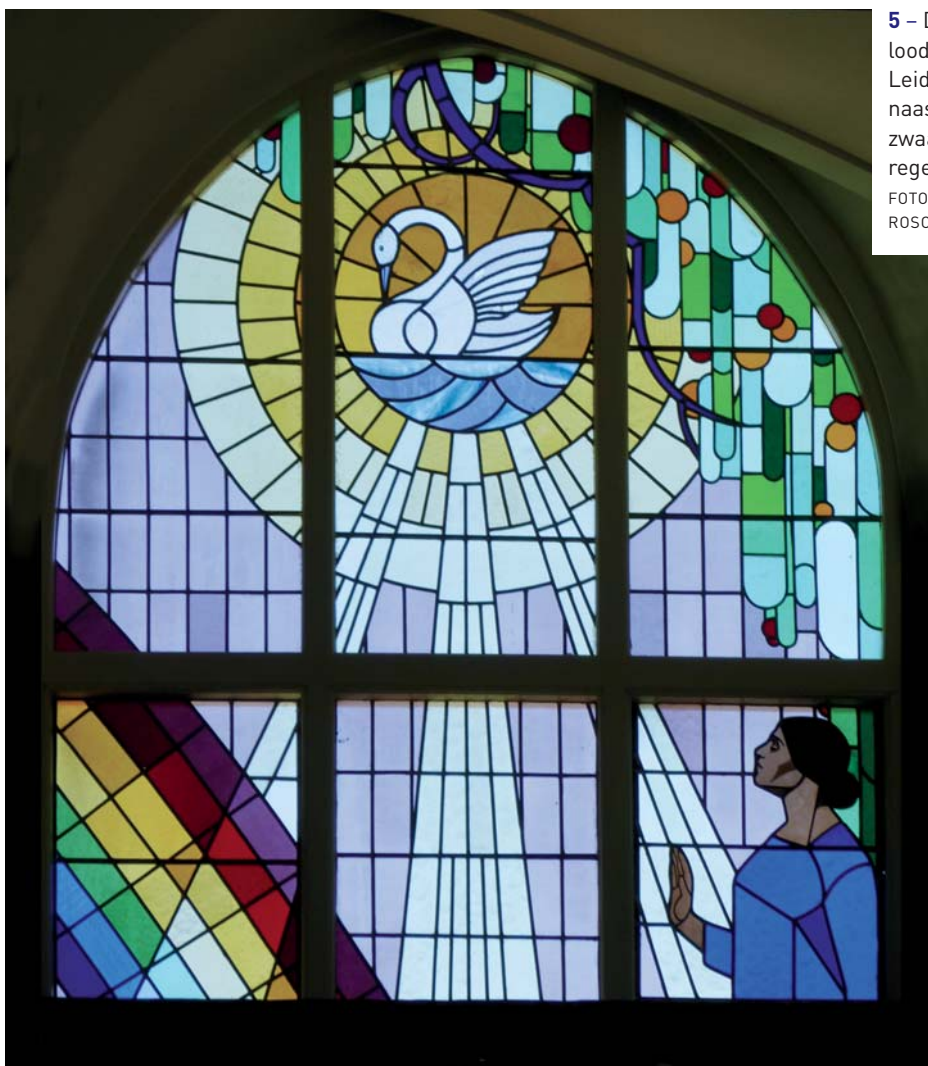
eucharistie en de gemeentezang. Zang was het middel om het Woord te verspreiden en te vieren. Volgens Luther heeft God alleen door zijn Woord met de mensheid gecommuniceerd. Christus is de essentie van de Schrift. Christus heeft dan ook een centrale plaats in het lutherse geloof. Daarbij wordt de nadruk gelegd op zijn leven in plaats van het lijden. Luther was van mening dat de mens niet door zijn daden wordt gerechtvaardigd, maar door zijn geloof alleen. Dit idee staat centraal in het lutherse geloof. *'Goede werken*

maken een mens niet goed, maar een goed mens doet goede werken,' aldus Luther.

Het duurde even voordat het lutherse geloof in Nederland voet aan de grond kreeg en er voor de eredienst behoefte ontstond aan kerkgebouwen. In het begin van de zeventiende eeuw werden op verschillende plaatsen in Nederland lutherse schuilkerken gebouwd, waaronder de kerk in Leiden in 1618. De gemeenschap in Leiden groeide snel. Het gevolg was dat er rondom de

kerk steeds meer werd aangekocht en bijgebouwd. De kerk en de consistorie waren twee naast elkaar gelegen en onderling verbonden herenhuizen. Achter in de kerk bevonden zich twee deuren die op de achterliggende straat uitkwamen, zodat men in geval van nood gemakkelijk kon ontsnappen.

Amsterdam was de eerste Nederlandse stad met een opvallende lutherse kerk. In 1668 mocht de lutherse kerkgemeente in Amsterdam van het



5 – De glas-in-loodramen in Leiden tonen naast een zwaan ook een regenboog.

FOTO: LAURA ROSCAM ABBING

stadsbestuur een koepelkerk bouwen. Dit bouwwerk werd ontworpen tussen 1668 en 1671 door de toonaangevende architect Adriaan Dortsman. Zijn Ronde of Nieuwe Lutherse Kerk kreeg een opvallend, koperen dak, dat bekroond werd met een lantaarn met daarop een zwaan. Vanaf dat moment verschenen ook in andere plaatsen lutherse zichtkerken en kregen veel schuilkerken een meer opvallende voorgevel of entree. Zo ook de kerk in Leiden.

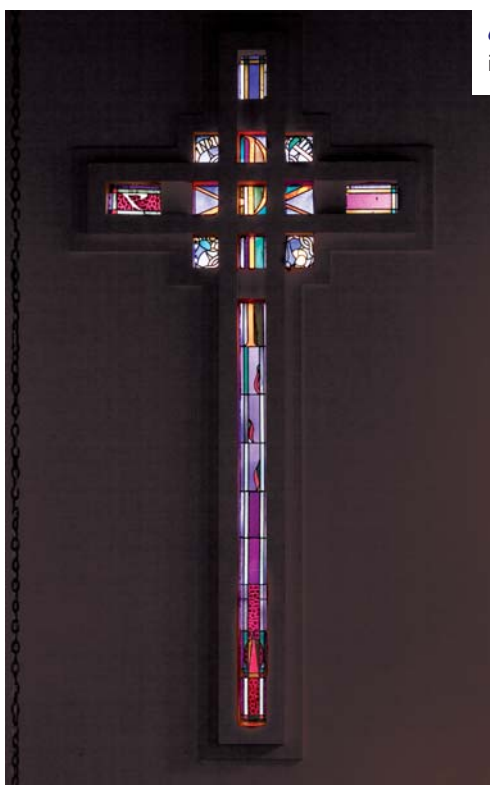
Maar deze veranderingen aan de kerk betroffen vooral het exterieur. Het interieur was – ook toen de kerk nog een schuilkerk was – erg rijk en luxueus. Zo heeft de kerk in Leiden schitterend gedecoreerd avondmaalzilver dat stamt uit de tijd van de stichting van de kerk. Kosten noch moeite werden toen gespaard om het een passend uiterlijk te geven. Men zag het liturgisch zilver dus als essentieel onderdeel van de kerk. Niet alleen het avondmaalzilver, maar ook andere losse en vaste interieuronderdelen waren dikwijls rijk gedecoreerd: lessenaars, doopvonten, glas-in-loodramen, doopbogen en orgels werden verfraaid met symbolen en abstracte figuren. Het lutherse geloof heeft dan ook van oudsher een rijke beeldtaal.⁵

Lutherse beeldtaal

Volgens een legende zou Luthers voorganger, de Tsjechische Johannes Hus (1370-1415) op de brandstapel – daartoe was hij veroordeeld wegens zijn protesten tegen de aflatverkoop – gezegd hebben dat met hem een gans (naar het Tsjechische woord ‘Hus’) zou worden gebraden, maar dat honderd jaar na hem een zwaan zou zingen. Hiermee zou Hus Luthers komst voorspeld hebben. De historische juistheid van deze woorden wordt in twijfel getrokken, maar via deze woorden is wel het herkenbare symbool geboren: de zwaan.⁶

De zwaan is het bekendste symbool in het lutherse geloof. In vrijwel elke Nederlandse kerk is ten minste één zwaan toegepast. Aan de buitenkant gebeurde dat doorgaans in de vorm van een windwijzer op de toren of het dak, of een beeldhouwde cartouche of tympanon met zwaan boven de deur. De twintigste-eeuwse Rotterdamse Andreaskerk heeft muurankers in de vorm van een zwaan. In het interieur is de zwaan vaak terug te vinden op het kerkzilver, in lessenaars, op de preekstoel, op toegangspoortjes in het doophek of op een andere plaats in het liturgische centrum, het middelpunt van de eredienst. In Hoorn zijn twee zwanen in de kerkvloer verwerkt.

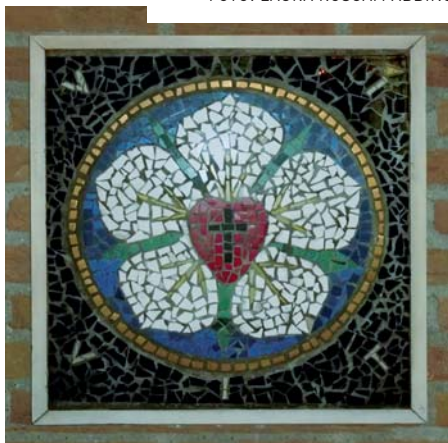
Ook de zogenoemde lutherroos wordt veel in lutherse kerken afgebeeld. De lutherroos was het wapen van Luther. Het werd later aangebracht op



6 – Het kruismotief in glas-in-lood.

7 – De lutherroos, het wapen van Martin Luther.

FOTO: LAURA ROSCAM ABBING



de deuren van de Wittenberg, waarop Luther volgens de overlevering zijn stellingen spijkerde. Het bestaat uit gestapelde symbolen: een zwart kruis in een rood hart in een witte roos. De roos bevindt zich in een veld van blauw binnen een gouden ring. Blauw zou dan de hemel zijn, goud de trouw, zoals een trouwring, en wit reinheid. Omdat de roos ook groene blaadjes heeft, komen alle liturgische kleuren erin voor.

In lutherse kerkgebouwen wordt regelmatig verwezen naar Christus. Martin Luther en zijn volgelingen wilden leven naar het voorbeeld van Christus en benadrukten daarbij vooral zijn menselijkheid. Het XP-teken – de eerste twee Griekse letters van ‘Christus’ – is op verschillende plaatsen terug te vinden. Het is voornamelijk geborduurd op antependia – voorhangels voor altaartafels – en ander liturgisch textiel.

Vaak is er, naast de kruizen in de lutherrozen, een kruis in een lutherse kerk aanwezig, maar een crucifix is niet gebruikelijk. De gekruisigde Christus zou de nadruk leggen op Christus’ lijden in plaats van op zijn leven. In het interieur van de twintigste-eeuwse kerk in Ede is het kruis opvallend vaak gebruikt (figuur 1). Deze kerk heeft een kruisvormig grondplan, wat ongebruikelijk is voor protestantse kerken, en in de wand van het liturgische centrum is een groot kruisvormig glas-in-loodraam aanwezig. Het kruis heeft daar de zwaan als symbool vervangen.

Ook de verwijzing naar Christus in de vorm van het Lam Gods is een terugkerend thema. Hierbij wordt het lam staand of zittend met vaandel afgebeeld. Het lam dat geofferd wordt en zijn eigen bloed in een beker opvangt, een symbool dat geregeld terug te vinden is in het katholieke geloof, komt daarentegen in lutherse kerken niet voor. Het Lam Gods is opvallend vaak een decoratief motief in luthers kerkzilver. Zo is de kerk in Monnickendam in het bezit van een wijnkan en twee bekers, één voor mannen en één voor vrouwen, waar op de deksels een zilveren Lam Gods is geplaatst (figuur 3).

Twee andere veel gebruikte thema’s in de beeldtaal van lutherse kerken zijn de wet en het evangelie. Vaak zijn deze op de preekstoel aanwezig als symbolen voor het Oude en het Nieuwe Testament. Met ‘wet’ wordt bedoeld op de wet der tien geboden uit het Oude Testament. Het evangelie is de blijde boodschap van het Nieuwe Testament: de verzoening van de mens met God door Christus’ komst op aarde. Het Oude Testament wordt verbeeld door middel van twee wets-tafels, het Nieuwe door de gestalten van de vier evangelisten, de schrijvers van het Nieuwe Testament. In plaats van de evangelisten wordt soms een boek afgebeeld. In het lutherse geloof wordt



8 – Een Bijbel uit Leiden met Mozes en de wet op de omslag.

uitgegaan van een diepere samenhang van wet en evangelie: de wetprediking gaat gepaard met de belofte van verlossing en in het evangelie wordt gewezen op de noodzaak om te leven in overeenstemming met de voorschriften van de wet.⁷ Deze symbolen van wet en evangelie zijn ook te vinden in rooms-katholieke en gereformeerde kerkinterieurs.

Protestantse indeling met invloeden uit Nederland en Duitsland

Lutheranen waren, als het hun kerkinterieur betrof, dus niet afkerig van een zekere pracht. De lutherse kerkinterieurs zijn het rijkst gedecoreerd en het meest weelderig van alle protestante denominaties. Dit maakt dat van alle protestantse kerkinterieurs de lutherse nog het dichtst bij de katholieke kerkinterieurs staan. Van protestantse soberheid is in veel gevallen geen sprake. De indeling van de kerkinterieurs is echter duidelijk protestants. Daarbij is zichtbaar dat Nederlandse lutheranen zich bij de indeling van hun kerkgebouwen lieten inspireren door zowel hun

Duitse collega’s als door andere Nederlandse protestanten.

Lutherse predikanten werden vroeger opgeleid in Duitsland. Zo kwam en komt de Duitse invloed in Nederland. Er zijn echter eveneens invloeden uit de Nederlandse maatschappij aanwezig. Zo zijn de lutherse interieurs in Nederland sober in vergelijking met die in het buitenland.⁸ Ook het veelvuldige gebruik van de zwaan en de lutherroos is typisch Nederlands. In Duitsland en in andere landen komt de lutherroos minder vaak voor. Het doophek, dat in ons land het liturgische centrum⁸ doorgaans afsluit, is elders in lutherse kerken evenmin gebruikelijk. Dit laatste element komt vooral uit de Nederlandse calvinistische hoek.

Vanwege de rol van het woord in de eredienst is het zicht op de preekstoel belangrijk. Als de kerk groot genoeg was, werden galerijen gebouwd om het aantal zitplaatsen met zicht op de preekstoel te vergroten. Bij gereformeerden was dit niet

populair, maar lutheranen, remonstranten en doopsgezinden deden dit volop, nadat zij in 1630 in Amsterdam en Rotterdam toestemming hadden gekregen om grote kerken te bouwen.¹⁰

Aan de wand tegenover de preekstoel werden vaak twee en soms zelf drie galerijen boven elkaar gebouwd. De Oude lutherse kerk aan het Spui en de in 1790 gebouwde kerk aan de Kloveniersburgwal in Amsterdam hebben een dergelijke galerijenopstapeling. In de geboortestreek van Luther was dit de gebruikelijke kerkindeling.

Galerijen in verdiepingen, waarbij de begane grond voor gewone kerkgangers bedoeld is, de eerste verdieping voor de keurvorst en de tweede en derde verdieping voor het hofpersoneel, vinden vermoedelijk hun oorsprong bij Luther. Duits zijn deze verwijzingen naar de hofcultuur en het Eisenacher Regulativ, bouwschriften voor Duitse protestantse kerken. De in 1949 gebouwde Andreaskerk in Rotterdam kan gezien worden als een Nederlandse interpretatie van het Eisenacher Regulativ.¹¹ Dit vernieuwende kerkgebouw is een Gesamtkunstwerk, waarin moderne methoden en bouwmaterialen op bijzondere wijze zijn toegepast binnen traditionele vormgeving. Met deze kennis is het des te eigenaardiger dat deze gave en karakteristieke kerk nooit een monumentenstatus heeft gekregen.

Nederlandse lutheranen lieten zich zoals gesteld door de Duitse ontwikkelingen beïnvloeden. Daarbij werd echter niet alles klakkeloos overgenomen. Een Duits boekje uit 1649, handelend over (lutherse) kerkbouw, doet de aanbeveling om in plaats van gewelven een vlakke zoldering aan te brengen, omdat dit akoestisch een beter effect op zou leveren.¹¹ Dit advies werd in Nederland niet opgevolgd. Blijkbaar werd deze verandering te groot gevonden of het beoogde effect te minimaal. Aan de kerkruiimte zelf werd nauwelijks iets gewijzigd. Zo komt ook, anders dan in het buitenland, een aangebouwd koor in Nederland niet voor. Wel werd er soms iets gewijzigd aan de preekstoel of het bankenplan met als doel de predikant beter verstaanbaar te maken. Aan de indeling is dus te zien dat het lutherse kerkinterieur in Nederland zich zelfstandig heeft ontwikkeld met een geheel eigen identiteit, waarbij de Duitse ideeën en richtlijnen zijn aangepast aan de Nederlandse omstandigheden.

Veranderlijk interieur

De indeling van lutherse kerken in Nederland is echter geen vast gegeven, maar aan verandering onderhevig. Het interieur wordt aangepast aan de liturgische veranderingen. Zo heerste er in de zestiende eeuw het idee dat de onderdelen van de kerk, elk met hun eigen karakter en bestemming, met elkaar verbonden waren en samen een geheel



9 – Het bijzondere interieur van de Andreaskerk in Rotterdam heeft geen monumentenstatus.

FOTO: ALBERT REINSTR

vormden. Maar elk deel was ook een eenheid op zichzelf, met een eigen zwaartepunt. Een eeuw later was het ideaal om de kerk op te vatten als één ruimte met de preekstoel als blikvanger (figuur 4).¹³

Nederlandse rentmeesters waren doorgaans behoudend of zuinig van aard en hebben het interieur zo goed als nooit volledig veranderd naar de nieuwe maatstaven – op enkele uitzonderingen in kleine kerken na.

Rond 1900 kwamen grote liturgische veranderingen. Het liturgische centrum was oorspronkelijk afgesloten met een doophek, dat soms heel hoog was. Het doophek zou de kerkgangers echter het zicht op de predikant ontnemen en

afstand scheppen, met als gevolg dat vanaf circa 1900 in vrijwel elke lutherse kerk het doophek werd verwijderd. Ook werd er in deze periode meer waarde gehecht aan beweging in de kerk. Het was niet de bedoeling dat de predikant achter de altaartafel bleef staan, maar dat hij rond kon lopen in de kerk. Dit zou het contact met de kerkgangers verbeteren en ook – zo werd door sommigen gedacht – zou het meer in lijn zijn met de oorsprong van het geloof, waarin meer gelopen werd. Hiervoor was een gangpad nodig.

De kerken in Ede en Rotterdam, die na 1900 gebouwd zijn, hebben dan ook geen doophek en hebben dit ook nooit gehad. Daarnaast hebben zij in verhouding met eerder gebouwde kerken veel beweegruimte tussen het liturgische centrum

en de banken- en stoelenblokken in. De oudere kerken in Hoorn en in Leiden hebben hun oorspronkelijke doophek nog wel altijd, hoewel het hek in Leiden nu achter het liturgische centrum is geplaatst. In Monnickendam zijn alleen de doopbogen nog aanwezig. Door deze aanpassingen is de predikant toch beter zichtbaar. Het kleurgebruik is een ander aspect. De relatie tussen toegepaste kleuren en liturgische ideeën is voornamelijk onduidelijk. De nadruk op diverse symbolische betekenissen van het gebouw – vooral van het liturgisch centrum in de vorm van kleuren – is soms terug te vinden in teksten. Zo suggereert een onbekende bron uit de tijd van de inwijding van de Lutherkapel (in gebruik 1929-1984) in Rotterdam dat kleuren in de kerk wel degelijk een liturgische betekenis kunnen hebben.¹⁴

‘Het liturgisch centrum, dat licht gehouden is door een glazen wand waarin het zonlicht voorbij glijdt, maar waarin het noorderlicht de stenen altaartafel en het stenen doopvont met een springende fontein het vaste en het onvergankelijke uitbeelden met “het water dat ten eeuwig leven” leidt. De vloer van de zaal is zwart gevlekt, de kleur van de aarde, de kleur der zonde, met een zee van stoelen. Het plafond, blauw van de hemel, met ingebouwde lampen als sterren. In het trapportaal zijn gekleurde ramen van blauw tot rood aangebracht, de kleuren voorstellende de regenboog, net bewijs dat God aan de mensen heeft gegeven, zijn belofte te zullen houden.’

Het is echter onzeker of men zich door dergelijke teksten heeft laten leiden bij het bepalen van de kleuren in het interieur. De betekenis kan ook heel goed achteraf aan de toegepaste kleuren zijn toegekend. Tijdens het onderzoek zijn enkele lutherse kerken van vóór 1900 met blauwe plafonds aangetroffen. Deze kleur zou naar de hemel kunnen verwijzen. Navraag bij de predikanten en kerkbeheerders bevestigde dit echter niet. Volgens hen zou dit toeval zijn. Ook in de literatuur van voor 1900 wordt dit niet bevestigd. Voor kerken die na 1900 zijn gebouwd, zoals de kerk in Rotterdam, is er mogelijk wel sprake van een toegepaste kleurensymboliek. Zo zag ik regelmatig een regenboogsymbool op moderne glas-in-loodramen (figuur 6). Wellicht is er met de grote liturgische veranderingen van 1900 meer aandacht gekomen voor de kleuren in het kerkgebouw.

De lutherse kerkinterieurs zijn dus altijd aan verandering onderhevig geweest, maar bleven desondanks toch typerend luthers.

Ter afsluiting

Daar waar de exterieurs van de Nederlandse lutherse kerken niet kenmerkend luthers zijn, zijn de interieurs daarentegen heel karakteristiek en

onmiskkenbaar luthers. Het lutherse kerkinterieur is van nature veranderlijk. De indeling en decoraties zijn tekenend voor het tijdvak waarin de kerk gebouwd is én de manier waarop zij gebruikt worden. Desondanks hebben lutherse kerken kenmerken die typerend zijn voor het lutherse geloof. Deze kenmerken zijn eveneens typerend voor de Nederlandse lutherse kerken, omdat de kerk in Nederland een andere ontwikkeling heeft doorgemaakt dan bij voorbeeld in Duitsland – de thuisbasis van het lutherse geloof. In Nederlandse lutherse kerken is een duidelijke wisselwerking te zien tussen het lutherse geloof en de andere protestante geloven enerzijds en het lutherse en het rooms-katholieke geloof anderzijds.

Net als de andere kerkgemeenten heeft ook de lutherse gemeente last van terugloop van het aantal gelovigen. Kerken die hierdoor hun deuren sluiten, worden zo veel mogelijk hergebruikt. In sommige gevallen wordt de kerk geopend voor gemeenschappelijk gebruik met een andere geloofsgemeente. Omdat lutherse kerken in vergelijking tot andere kerken in een stad vaak klein zijn, wordt er echter vaker voor gekozen om een andere, grotere kerk als gemeenschappelijke kerk (‘samen op weg’ kerk) te gebruiken. In veel gevallen krijgt de kerk dan ook een andere functie, die meestal vooraf wordt gegaan door verbouwingen.

Typerende kenmerken in het interieur die niet verenigbaar zijn met de nieuwe functie gaan dan verloren en roerende goederen raken verspreid. Zo blijft er steeds minder over van de Nederlandse lutherse traditie. Verspreiding van kennis over en de waardering voor het eigene van de lutherse kerk is noodzakelijk om het verdwijnen van unieke lutherse interieurs en inboedels tegen te gaan. Ook het zo veel mogelijk blijven gebruiken van authentieke voorwerpen draagt hieraan bij. Hierdoor zal het ook in de toekomst nog mogelijk zijn om dit bijzondere erfgoed te bewonderen.

Noten

¹ Dit artikel is gebaseerd op de resultaten van het onderzoek dat ik verrichtte voor mijn stage (van februari tot juli 2010) bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onder begeleiding van Albert Reinstra (specialist kerken) en Eloy Koldewij (specialist historische interieurs). Een woord van dank richt ik aan Ds. Martin L. van Wijngaarden, predikant van de Lutherse kerk in Rotterdam. Hij was bereid tips en adviezen te geven en teksten van commentaar te voorzien. Ook de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (SKKN) dank ik voor haar hulp en informatie.

² De lutherse kerk in Ede, Hoorn, Kampen, Leiden, Monnickendam en Rotterdam. De predikanten en beheerders van deze kerken dank ik voor hun medewerking bij de inventarisaties.

³ De genoemde aantallen in deze paragraaf zijn een

resultaat van het inventariserende onderzoek naar lutherse kerkinterieurs in Nederland, verricht door de auteur, voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

⁴ Deze en de volgende paragraaf is gebaseerd op: *Handboek van de geschiedenis van het Christendom*, redactie Tim Dowley, Den Haag 1979, p.362-63.

⁵ Het volgende stuk ‘Lutherse beeldtaal’ is onder andere gebaseerd op de voor het onderzoek afgelegde bezoeken aan de lutherse kerk in Leiden, Hoorn, Monnickendam, Kampen, Rotterdam en Ede.

⁶ Volgens J.K. Schendelaar in zijn boek *Luther, de lutheranen en de zwaan* uit 1993 was het Luther zelf die deze uitspraak deed en daarbij beweerde dat dit door zijn voorganger gezegd was. Zie onder andere p.22.

⁷ Deze paragraaf is gebaseerd op: C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, Den Haag/Zeist 1984, p.174-75.

⁸ *Een huis voor het woord*, p.35.

⁹ Het liturgisch centrum is de plaats waar de belangrijkste liturgische instrumenten geconcentreerd zijn, zoals de preekstoel, het orgel, de altaartafel (ook wel avondmaaltafel) met de kansel ervoor, de doopvont in de buurt, de lezenaar en de borden tegen de preekstoel.

¹⁰ *Een huis voor het woord*, p.118-19.

¹¹ M.L. van Wijngaarden, *Nederlandse lutherse kerkgebouwen na 1945. De Rotterdamse Andreaskerk als ijkpunt in de ontwikkelingsgeschiedenis*, in: *Het kerkgebouw in het postindustriële landschap. The church in the post-industrial landscape*, Zoetermeer 2004, p.166-70.

¹² *Een huis voor het woord*, p.72-73.

¹³ *Een huis voor het woord*, p.181.

¹⁴ M.L. van Wijngaarden, *De kerkgebouwen van de Lutherse gemeente Rotterdam*, in: *Stichting Oude Hollandse Kerken*, nr. 68, lente 2009, p.10.

Literatuurlijst

- J.K. Schendelaar, *Luther, de lutheranen en de zwaan*, Aalsmeer 1993, DABAR/boekmakerij Luyten.
- C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, Den Haag/Zeist 1984, Staatsuitgeverij/Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- M.L. van Wijngaarden, *Nederlandse lutherse kerkgebouwen na 1945. De Rotterdamse Andreaskerk als ijkpunt in de ontwikkelingsgeschiedenis*, uit: *Het kerkgebouw in het postindustriële landschap. The church in the post-industrial landscape*, Zoetermeer 2004, p.161-74.
- M.L. van Wijngaarden, *De kerkgebouwen van de Lutherse gemeente Rotterdam*, in: *Stichting Oude Hollandse Kerken*, nr. 68, lente 2009, p.3-15.
- *Handboek van de geschiedenis van het Christendom*, redactie Tim Dowley, Den Haag 1979, J.N. Voorhoeve.

Laura Roscam Abbing behaalde in februari 2010 de duale master Erfgoedstudies en in juni 2011 zal zij de onderzoeksmaster Kunstwetenschappen (beide aan de UvA) afronden. ■